
РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2'0'373:2

DOI 10.3165/2520-6966-2019-13f -96-294-301

Н. І. Бойко

доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Релігійна лексика української мови: проблеми семантики і сучасного функціонування

Рецензія на монографію: Ковтун А. А. Семантична деривація в релігійній лексиці української мови: монографія. Чернівці: Технодрук, 2018. 528 с.

Лінгвістика останніх десятиріч визначила низку важливих, актуальних і перспективних напрямів досліджень, із-поміж яких етнолінгвістичний, лінгвокультурологічний, антропоцентричний та когнітивний підходи до вивчення способів творення, шляхів становлення, розвитку й функціонування різнорівневих мовних одиниць. Потребують нового лінгвістичного осмислення насамперед проблеми, пов'язані з різними вимірами мовних об'єктиваций відроджених мовних ресурсів етносу, ментальних стереотипів і суміжних із ними понять, репрезентованих низкою важливих для українців сфер буття. Осердям українського менталітету, світобачення українців упродовж багатьох століть була і залишається сакральна сфера, а нині – самобутній і потужний лексичний корпус, реабілітований після тривалого періоду атеїзації упродовж ХХ століття.

Над вивченням мовних аспектів релігійної царини працювали Н. Бабич, В. Німчук, М. Скаб, Т. Вільчинська, С. Бібла, П. Мацьків, Г. Баран, О. Мирончук, Ю. Осінчук, О. Ковтунець, Н. Піддубна, Н. Пуряєва, А. Сірант та інші вчені, проте українське мовознавство комплексного діяхронно-синхронного дослідження розвитку семантичної деривації в загальноновживаній релігійній лексиці української мови, репрезентоване в окремому монографічному лінгвістичному дослідженні, тривалий час не мало.

Актуальність рецензованої монографії вбачаємо у важливості й необхідності насамперед комплексного діяхронно-синхронного дослідження семантичної деривації в релігійній лексиці української мови, у виявленні й аналізі особливостей функціонування релігійного лексичного корпусу в різних стилях української мови, текстах Біблії в кількох українськомовних перекладах, творах української художньої літератури XI–XXI століть, друкованих виданнях сучасних засобів масової інформації, окремих художньо-публіцистичних та науково-публіцистичних творах, матеріалах загальномовних (тлумачних, етимологічних, історичних, фразеологічних, перекладних) і спеціальних тлумачних праць, які репрезентують різні періоди функціонування української та інших слов'янських мов. Проблема актуальна і в плані загальнослов'янських тенденцій інтеграції функціональних стилів, що слугує потужним чинником розвитку багатозначності лексичних одиниць.

У монографії А. А. Ковтун уперше теоретично обґрунтовано, запропоновано та застосовано методику тривірневого аналізу формування полісемії в релігійній лексиці української мови. Це лексикографічний діяхронний, лексикографічний синхронний і контекстний аналізи, де простежено логічне поєднання діяхронного аналізу семантичної деривації в релігійних полісемантах із об'єктивацією основних хронологічних параметрів появи й функціонування найуживаніших лексичних і перифразних дериватів. Визначено актуальні типи семантичних зв'язків у структурах релігійних полісемантів, виокремлено семантичні звуження, семантичні розширення, метонімію, метафору та з'ясовано моделі творення кожного з цих типів з опертям на матеріали численних словників та зразків мовленнєвих практик, що значно розширюють ділянки релігійного лексикону з подвійною референцією.

Вагоме теоретичне значення має наукова інтерпретація висвітлення відношень між значеннями лексеми, здійснена за допомогою розробленої та ефективно використаної новітньої авторської методики дворівневого аналізу механізмів розподілу та видозміни переміщених сем. У монографії уточнено дефініції термінів, пов'язаних зі способами словотворення і типами формування полісемії, а також з'ясовано зміст низки теолінгвістичних термінів. Авторка обґрунтувала роль позамовних чинників, що впливають на розширення комунікативно-прагматичного потенціалу релігійної лексики в різні періоди розвитку української мови.

У роботі закономірно обрано методологічний підхід (с. 85–108), застосована "методика зовнішньої реконструкції порівняльно-історич-

ного методу, що передбачає виявлення форм взаємовідношень різних за походженням мовних і позамовних (предметно-логічних) явищ, спрямована на відновлення попереднього розвитку релігійних лексем, інвентаризацію значень, класифікацію їх за давністю виникнення" (с. 89). У дослідженні застосовано, окрім загальнонаукових методів та прийомів, комплекс сучасних лінгвістичних, із-поміж яких прийоми описового методу, що забезпечили інвентаризацію та класифікацію лексем і значень; окремі елементи методики зовнішньої реконструкції порівняльно-історичного методу; апробовано методику опозицій; використано прийоми дистрибутивного методу; компонентного та функціонального аналізу; застосовано методику лінгвістичного моделювання функціонально-семантичних полів; метод кількісних підрахунків та трансформацийний метод.

Зібраний фактичний матеріал дослідження – це понад 20 тисяч слововживань релігійної лексики та лексикографічні дефініції найактивніших сакральних одиниць української мови різних періодів її розвитку та становлення. Джерельна база репрезентована 154 позиціями, із-поміж яких тексти Біблії в кількох українськомовних перекладах, твори української художньої літератури XI–XXI століть, авторитетні друковані видання сучасних засобів масової інформації з різних регіонів України ("Українська правда", "Вечірній Київ", "Галицька просвіта", "Вісник Розділля", "Кримська світлиця" та ін.), окремі художньо- та науково-публіцистичні твори І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, Ю. Шевельова та ін., а також матеріали 57 лексикографічних загальнономовних і спеціальних тлумачних праць, які репрезентують різні періоди функціонування української та деяких інших слов'янських мов.

А. А. Ковтун вдалося розкрити і поглибити теоретико-методологічні засади вивчення процесів семантичної деривації в релігійній лексиці української мови; здійснити діахронний огляд основних джерел наповнення українського релігійного словника; виявити процеси активізації національномовних ресурсів розвитку релігійної лексики за різними способами творення, зосередившись на діахронному; виокремити (за матеріалами лексикографічних праць) актуальні типи й моделі семантичної деривації в українській релігійній лексиці, уживаній у сакральній та позасакральній сферах; виявити специфіку проникнення релігійної лексики в живомовну стихію та схарактеризувати її як засіб експресивізації нерелігійних текстів; інвентаризувати й описати моделі okazionalnih семантичних дериватів, що постали в сучасному несакральному мовленні, зіставивши їх із узуальними;

простежити зміни на аксіологічній шкалі, функційні вияви та комунікативно-прагматичний потенціал сучасних релігійних полісемантів.

У першому розділі "Релігійна лексика української мови і багатозначність як об'єкти наукового дослідження" значну увагу зосереджено на аналізі низки складних загальних теоретичних питань, пов'язаних із вивченням особливостей семантики релігійних лексичних одиниць української мови до 90-х рр. ХХ ст. та в порадянський час. Здійснено критичний аналіз актуальних проблем, пов'язаних зі з'ясуванням сутності полісемії. А. А. Ковтун дійшла висновків, що найвагоміший доробок у вивченні релігійної лексики належить І. Огієнкові, який був одним із "послідовників максимальної орієнтації розвитку української мови виключно на власне українські ресурси" (с. 30), дбав про відродження української церкви, богослужіння в ній рідною мовою, здійснив наукове витлумачення багатьох релігійних слів. А. А. Ковтун констатує, що навіть у традиційних висловах помітна нестача осучасненої й узгодженої української церковної термінології, тому активне її вивчення заслуговує схвалення. Авторка розглянула актуальні проблеми студювання полісемії і виявила, що семантичні механізми є аналогічними для узувальних та okazіональних актуалізацій, до визначення актуальності дериваційних механізмів доцільно залучати живу мовну стихію, а рівень сучасного лексикографічного фіксування залежить від рівня семасіологічної інвентаризації семантичних типів, моделей семантичних структур лексем упродовж різних етапів розвитку.

Другий розділ "Методологія дослідження полісемії релігійної лексики" присвячено обґрунтуванню методологічної основи дослідження, з'ясуванню домінантних концепцій та методик вивчення багатозначності в сучасному мовознавстві. А. А. Ковтун розкрила процедурний апарат аналізу багатозначності релігійної лексики української мови, обґрунтувала доцільність використання окремих семасіологічних термінів (*семантична деривація* – назва одного зі способів словотворення, результатом якого є формування в одній мові одного значення лексеми від іншого значення зі збереженням форми, проте зі зміною семантичної структури). Логічно вмотивованою є спроба створити національні відповідники до окремих важливих теолінгвістичних найменувань, використавши актуальні словотвірні моделі. Терміни *сакралізація* / *десакралізація* запропоновано замінити частіше вживаними в роботі спільнокореновими антонімами *осакралення* / *розсакралення*, які є синонімійними до *сакралізація* / *десакралізація*. Дисертантка вибудовує і вдало застосовує власне-авторську трирівневу методику для характеристики

процесів творення багатозначності релігійної лексики в сакральній та світській сферах. Запропоновано поєднувати лексикографічний діахронний, лексикографічний синхронний і контекстний аналізи.

Виявленню та аналізу впливу "етнізації" християнства і старослов'янської мови на формування релігійної лексики української мови присвячено третій розділ монографії – "Джерела й основні напрями розвитку релігійної лексики в українській мові". Дослідниця визначила та схарактеризувала основні джерела наповнення українського релігійного словника й головні напрями полісемізації української релігійної лексики в діахронії. Джерелами наповнення українського релігійного словника слугували: 1) запозичення іншомовних релігійних номінацій (буквальне перенесення і спосіб калькування); 2) активізація національномовних ресурсів розвитку релігійної лексики в релігійній сфері (лексичні, семантичні та перифразні деривати); 3) утворення питомої релігійної лексики в нерелігійній сфері (лексичні, семантичні та перифразні деривати). Із-поміж провідних напрямів полісемізації української релігійної лексики в діахронії А. А. Ковтун визначила два: 1) виникнення семантичних дериватів у релігійній сфері (прямі номінації (як наслідок термінування нерелігійних номінацій); прямі номінації – результат вторинного термінування нерелігійних номінацій; стерті переносні номінації, утворені термінуванням нерелігійних номінацій); образні номінації, зумовлені термінуванням нерелігійних номінацій); 2) формування семантичних дериватів у нерелігійній сфері (прямі номінації, розвинені детермінуванням релігійних номінацій; стерті переносні номінації, спричинені детермінуванням релігійних номінацій); образні номінації, зумовлені детермінуванням релігійних номінацій). У висновках до третього розділу зроблено акценти на процесах, що сприяли становленню староукраїнської мови як літературної, використанню її в конфесійній практиці з II пол. XVI ст., активізації словникарства, створенню українських друкарень тощо. Релігійний словник української мови найактивніше збагачувала іншомовна церковна термінологія, орієнтована на грецькі та старослов'янські цілосистемні запозичення. Номінування нових релігійних понять забезпечував лексичний спосіб, який демонстрував постійне розширення своїх словотвірних гнізд. Поповнення релігійного словника питомими семантичними дериватами в сакральній сфері та за її межами – характерне явище для раннього періоду християнізації, що "вказує на семантичну деривацію як оптимальний спосіб відтворення архаїчної свідомості мовців". Процеси формування перифразних дериватів у релігійній сфері А. А. Ковтун пов'язує із прийняттям християнства, характеризує їх як "давні та досить

стабільні номінації в релігійній сфері, що допускають процес зрощення (*Великдень*), універбації (*Пречиста*), "зрощення (*Богомати*), субстантивізацію прикметників (*Пречиста*) та універбацію інших різновидів (*відпущення*)". Проте думка щодо уналежнення слівосполук на зразок *Мати Божа, Діва Марія, Син Божий, Святий вечір* та ін. до перифразних дериватів є дискусійною. Водночас флоронімени на зразок *райські яблучка, кровця Біжа, крильця Божі* та ін. і номінації *око церкви* (святценник), *рука Божія* (закон віри), *Другий Єрусалим, Новий Єрусалим, храм бойового мистецтва, ангели в білих халатах, військові від Бога* – це, безперечно, перифрази.

У четвертому розділі "Актуальні типи й моделі семантичної деривації в українській релігійній лексиці (за лексикографічними джерелами)" схарактеризовано особливості формування різнотипних зв'язків між значеннями релігійних лексичних одиниць. Дослідниця виявила внутрішньослівне звуження й розширення значення і розвиток багатозначності в українській релігійній лексиці. Семантичне звуження кваліфіковано як тип наповнення релігійного словника, а семантичне розширення – як тип формування вторинних релігійних номінацій на позначення предметів та явищ нерелігійної сфери. Ціннісною є характеристика похідних релігійних значень за допомогою метонімічного типу зв'язку та полісемантів з релігійним значенням, що постали як наслідок метафоричного типу зв'язку, а також поєднання різних типів семантичного зв'язку у процесі формування полісемії релігійних лексем. Спеціалізацію загальноновживаних лексем у сакральній сфері дослідниця пов'язує з назвами осіб (*спаситель*), предметів (*образ*), дій (станів, процесів) (*доправляти*), опредметнених дій (станів, процесів) (*передзвін*), релігійних дій (процесів) (*канонізувати*), опредметнених релігійних дій (процесів) (*треба*), що репрезентують модель "нерелігійна назва (особи, предмета і т. д.) → релігійна назва (особи, предмета і т. д.)".

Аналізові процесів і шляхів оновлення семантики лексичного складу сакральної лексики української мови в неконфесійній сфері присвячено п'ятий розділ – "Нетрадиційна синтагматика – шлях до полісемії української релігійної лексики". Необхідно відзначити глибокий аналіз чинників стильової переорганізації сакральної лексики, шляхи від апеляції до десемантизації релігійних лексем, процеси нейтралізації суб'єктно-адресного і набуття експресивного. Окремий параграф містить характеристику прагматичного потенціалу сакральної лексики в позарелігійній сфері, питання з'ясування своєрідності метафоризації релігійної лексики в художньому мовленні та засобах масової інформації. Авторка виявила семантичну

гнучкість сакральної лексики в живомовній стихії ХХ–ХХІ ст. Моделі occasionally-metaphorical derivation та процеси мовленнєвої метонімізації релігійної лексики схарактеризовано на матеріалі мовотворчості багатьох митців, із-поміж яких і письменники української діаспори, і представники українського руху опору 1960–1970-х рр. В. Стус та І. Світличний (с. 349–361), а також маловивчені матеріали сучасних українських газет (с. 361–378). До надбань розділу також належать: 1) розмежування переносних значень і переносних уживань релігійної лексики; 2) виокремлення й характеристика енантіоконотемійного способу семантичної деривації; 3) зіставлення окремих процесів семантичної деривації в релігійній лексиці української мови з іншими слов'янськими й неслов'янськими мовами; 4) розкриття ролі графічних засобів у формуванні протилежних аксіологічних значень релігійних лексем; 5) кількісне зіставлення показників узуального й occasionally-metaphorical semantic updating analyzed lexemes in the non-religious sphere; 6) характеристика різних "елементів гри з релігійною лексикою" в сучасній публіцистиці.

Загальні висновки в монографії переконливі, логічні, вони цілісно відбивають результати комплексного й багатоаспектного дослідження А. А. Ковтун, у якому на широкому фактичному матеріалі схарактеризовано шляхи й механізми семантичної деривації у процесі творення, розвитку й сучасного функціонування релігійної лексики української мови в узуальній та індивідуально-авторській мовній і мовленнєвій практиках, з'ясовано роль семантичної деривації в оновленні значеннєвих планів одиниць релігійного лексикону.

Монографія буде цікавою не лише для мовознавців, а й широкого кола читачів, оскільки "вивчення розвитку семантики релігійної лексики української мови – це один з аспектів дослідження мовного коду українського народу, мовної картини світу українців, що впливає на досягнення взаєморозуміння в поліетнічній та полірелігійній сучасній Україні" (с. 22). Українське мовознавство збагатилося цікавим, ґрунтовним, комплексним діахронно-синхронним монографічним дослідженням семантичної деривації в релігійній лексиці української мови.

N. I. Boyko

Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Language Nizhyn Mykola Gogol State University

Religious vocabulary of Ukrainian language: Semantics and functioning problems
Review of the monograph: Kovtun A. A. Semantic derivation in religious Ukrainian language vocabulary: the monograph. Chernivtsi: Techno-print, 2018. 528 p.